

PAPP ISTVÁN

FELSZÍN ALATTI HULLÁMOK

Király István: *Napló 1956–1989*. Magvető, Budapest, 2017, 1080 oldal, 9990 forint

A politikai eszmetörténet kutatói számára a diktatúrák időszaka jelenti a legkomolyabb kihívást. Hiszen az alternatívák nyilvánosságra kerülése, a különböző utak keresése, a pluralitás megfogalmazódása, a széles körben követhető viták nélkül eléggé bajos az eszmék erdejében való tájékozódás. Természetesen az útkeresés sohasem szűnik meg, a különbözőségek legfeljebb fakulnak, de nem tűnnek el. A közéleti hullámok mindig csapkodnak, ám van, amikor nem a felszínen fodrozódnak, hanem a mélyben áramlanak. Ezeket az áramlásokat sokkal nehezebben kitapintani, megmutatni, valódi súlyukat és jelentőségüket felmérni. Ekkor kap teret a sorok között való olvasásnak, az árnyalatok keresésének, a felnagyított szimbolikus vizsgálódásnak a képessége, amely persze könnyen torz képet adhat.

A magyar történelemben a pluralizmus abszolút hiányáról, a kritika, a nyilvános bírálatok és ellenvélemények megjelenésének lehetetlenségéről meglepően kevés időszakban beszélhetünk. A Kádár-korszak politikai eszméinek kutatását az teszi lehetővé, hogy nem folyamatosan, hanem időként visszazökkenve, megtorpanva, majd kicsit előre lódulva tágult a nyilvánosság kerete, oldódott a cenzúra merevségre, nőtt a szerkesztők bátorsága. Először a szellemi életben, az irodalomban, a filmművészetben lehetett kicsit bátrabban fogalmazni, idővel enyhült a publikálási tilalom is, a három T kategóriái is tágultak. Igaz, sosem lehetett tudni nem lesz-e visszafordulás, nem válik-e hirtelen zordabbá a kedvezőbbnek tetsző klíma. A nyilvánosság s az ennek részét képező politikai nyilvánosság lassú átalakulása miatt 1987/88-ban már egészen más típusú vitákat lehetett folytatni, mint 1975/76-ban vagy éppen 1967/68-ban.

Ha az előbb vázolt folyamatokat egyetlen mű segítségével szeretnénk illusztrálni, akkor keresve sem találhatnánk jobb példát Király István 1956-tól 1989-ig húzódó terjedelmes naplófolyamánál. A kötet segítségével mind a felszín alatti politikai mozgások, a soha el nem tűnő, s a viszonyok konszolidálódásával újra erőre kapó eszmék, az értelmiségi hálózatokban, a félnyilvánosságban, néha tompítottan és más nyelvezettel a közéletben is zajló viták, mind pedig az ezek keretétől szolgáló tér is kirajzolódik. Király István személyisége nagyon alkalmas volt erre a célra: irodalomtörténészként, szerkesztőként, egyetemi tanárként befolyásos ideológussá nőtte ki magát, nagyon közel került a politikához, de vívódásai, minőségérzéke miatt mégsem lett igazi, vérbeli politikussá. A Kádár-korszakban, különösen annak első felében még kiemelt szerepet játszó humán értelmiségiek egyik legfontosabb alakja volt, aki a népi és az urbánus irányzathoz is közel állt, de önmaga nem vált zászlóvivővé, mögötte nem sorakozott fel saját tábor.

Király naplója kapcsán az egyik legfontosabb kérdés, hogy szerveült-e a Kádár-korszak, teremtett-e tovább élő, a magyar gondolkodói hagyomány részévé váló eszmét vagy sem. Természetesen bonyolult és még sok kutatást, olvasást, töprengést kívánó kérdéstről van szó,

de jelen tudásunk alapján inkább nemleges a válasz. Ebben a napló megerősíthet bennünket, mivel a szöveg nem csupán arról tanúskodik milyen lelkiismereti válságokkal küszködött a szerző a kommunista eszmék és a napi politikai gyakorlat között feszülő ellentmondás miatt, hanem arról is, hogyan törtek maguknak utat a magyar eszmei hagyomány félreállított elemei. Természetesen az eredeti, forradalmi gondolatnak, a klasszikus marxizmusnak voltak és vannak hívei Magyarországon – ebben az értelemben ez is a hagyomány részese lett –, de közel sem olyan mértékben, hogy általános politikai hívószóként a nemzet meghatározó részét maga mögé állítsa.

Ebből a szempontból a napló egyik legfontosabb része Király István Kádár Jánossal folytatott beszélgetése 1973. november 8-án (288–298). Természetesen nem eredeti jegyzőkönyvet olvassunk, hanem Király benyomásait, de ezek az MSZMP vezetőjének más megnyilatkozásait ismerve nagyon pontosnak tűnnek. Kettejük találkozására az adott okot, hogy néhány hónappal korábban látott napvilágot Király István egyik legfontosabb tanulmánya, a *Hazafiság és internacionalizmus – A szocialista hazafiság és a magyar szabadságharcos hagyományok* (Magyar Tudomány 1973/6.). A publikációt akadémiai berkekben és a szélesebb értelmiségi közvéleményben élénk disputa követte a néhány évvel korábban dúló Molnár Erik-vita folytatásaként, csak ellenkező pontból kiindulva.

Király István írása voltaképpen azzal az alapvető problémával nézett szembe, hogyan illeszthető be a Kádár-korszak, tágabb értelemben véve a szocialista-kommunista időszak a magyar történelembe. Hogy ez mennyire meghatározó kérdés, azzal Király is tisztában volt: „Ahol nincs közös emlékezet, nincs történelmi hagyomány, ott nem létezhet az élet pátosza. – De van egy másik feltétel is. Ez a hagyomány nem lehet csak a régi. Ha nincs kontinuitása, folytonossága, nincs kapcsolata a jelennel, az emlékek elveszítik értéküket. Így az a legjobb, ha a hagyomány még az apák élménye, ha közel van a fiatal nemzedékhez. A mi problémánk az, hogy a múltban van ötven évünk, amelyben csak negatív hagyományok vannak” (318).

Kádár János is felismerte ezt a problémát, és ebbéli meggyőződését Királlyal folytatott beszélgetésében sem rejtette véka alá. Magyarországon a kommunista mozgalom bizonyos értelemben hasonló átalakuláson ment keresztül, mint a Szovjetunióban: a forradalmi avantgardizmus korszakát, küldetésstudatát, messianizmusát fel kellett adni, ha az államot kormányozni akarták, a népet lecsendesíteni, a mindennapokat élhetővé szerették volna tenni. Persze alapvető különbség, hogy míg a szovjeteknél a belső frakcióharcokat követő jég hideg leszámolás és Sztálin egyeduralmódóvá válása kísérte ezt a fordulatot, addig nálunk a Magyar Dolgozók Pártját romba döntő 1956-os forradalom kényszerítette ki a változást. Mindezt Király szerint Kádár a következőképpen fogalmazta meg: „Mondják sokszor nekünk, hogy alacsonyabbra szabtuk a normákat. Lehet mondjuk mi, de ez szükségszerű. Ez nálunk elkerülhetetlen volt. Ötvenhat tanulságaiból ez következett. Mert ez az ötvenhat nagyon nagy meggondolkodtató kellett hogy legyen számunkra. [...] Akkor éreztem magam a legrosszabbul lelkileg. Mert akkor valahogy a saját munkánk volt mérlegre téve.”

A továbbiakban Kádár a marxizmus lényegétől messze álló nézeteket fejt ki, lényegében azzal a Révai Józseffel szemben érvelve, akihez Király haláláig meggyőződéssel ragaszkodott. A családját szerető, békésen ultizó, a szexuális szabadságoktól tartózkodó, becsületes, dolgozó ember eszménye jelenik meg a kádári vízióban, amely bizony messze esik az ötvenes

évek állandóan lázban élő, éjfélig munkahelyén izzadó, a pártot első helyre állító, mindig az ellenséget kutató kommunista típusától. Nagyon lényeges felismerés volt ez, amire paradox módon a Királyhoz képest jóval műveltelebb, kevésbé olvasott, pallérozott, de kétségkívül kifinomult hatalomtechnikai érzékkel bíró Kádár János képes volt ráérezni, míg a kimagasló intellektuális képességekkel megáldott irodalomtörténész nem. Ez is arról árulkodik, hogy a tudomány és a politika sikeres művelése bizony eltérő képességeket igényel.

Természetesen a diagnózisból nem következett önmagában a megoldás, hiszen Kádár csupán nem folytatta a kommunista projekt legviharosabb, forradalmi öntudattól fűtött szakaszát. A helyére állított életszínvonal-politika, amelyet a népfront-gondolattal párosított, gyakorlati értelemben tudta helyettesíteni az előbbit, eszmei szempontból viszont, főként az idő múlásával, fegyverletételnek bizonyult. Ebből adódóan egyre jobban előtérbe kerültek a magyar politikai gondolkodás régtől ismert típusai és áramlatai, s ez Király Istvánt egyre növekvő riadalommal töltötte el. Ugyanis tisztában volt azzal, hogy a fogvasztás előtérbe kerülése, a szabadság hiányával párosuló anyagi gyarapodás a magánéletbe forduló individualizációt erősíti és napról napra gyengíti a kommunista közösségi érzést. Erre válaszul dolgozta ki a „mindennapok forradalmisága” jelszavát, amely azonban már a hetvenes évek végére elavulttá, a nyolcvanas évekre pedig inkább nevetségessé vált. A mozgalom egyre inkább kiürült, a kommunista forradalom réges-régen megfagyott, ez volt Király István számára talán a legkeserűbb élettapasztalat.

Azt sem szabad felednünk, hogy Magyarország akkor sem önmagában álló entitás volt, s nem csupán a szocialista tömbön belüli villongások és irányváltások terelték a belpolitikát, hanem a még oly korlátozott és lefojtott kommunikáció ellenére a Nyugat eszméi is. Mindezt meglepően korán, már 1956 szeptemberében felismerte Király, nem kevés csalódottsággal: „Azt hittük: a polgári világ újonnan termő mérgező nedvei nem hatolnak el a mi életünkbe. A könyvekkel együtt ki vannak zárva az érzések és gondolatok is. S valahogy mégis mind ide-talált. Megszületett a mi külön egzisztencializmusunk, a mi külön kis behaviorizmusunk, perszonalizmusunk. A törvényeket nem lehet kijátszani” (26–27). Fontos tisztáznunk, hogy mit értett Király „polgári világon”. Számára ez kapitalizmussal, főként a két világháború közötti magyar gazdasági és szociális rendszerrel azonos fogalom volt, amelyről lesújtó tapasztalatokat szerzett. Ehhez az élményhez társult az olvasmányjaiból származó ismeret, s ezt általánosította, vetítette ki tágabb értelemben az egész világra. Számára tehát a szegénység, a nyomor, az éhezés, az iskolázatlanság elleni küzdelem jelentette a polgári világ elleni harcot. S közben – szinte öntudatlanul – dicséretét zengte, főként a nyugat-európai kutatóútjai és utazásai alkalmával megtapasztalt magas művelődési nívónak, szabadságnak, tudományos intézményhálózatnak, amely a nyugodt polgári fejlődés következtében alakult ki.

Bármennyit utazott és olvasott is Király, sem személyes tapasztalatai, sem az intellektuális hatások nem ingatták meg benne 1945 után kialakult hitét, mely szerint a magyar nemzet számára kommunizmus a legjobb választás, mivel „ez az emberiség jövője, amit büszkén vállalni kell” (33). Nagyon érdekes, hogy miközben meggyőződéses, minden cinizmust mellőző kommunista maradt, Királyt őszintén és mélyen foglalkoztatta a nemzeti hagyományok kérdése, pontosabban az, hogyan lehetne Lenin eszméit magyar földbe plántálni. A napló egyik leggyakrabban visszatérő témája ez, újból és újból feltette a kérdést Király István, s bár úgy

vélte, hogy megtalálta rá a választ, valójában élete végéig kereste azt. 1957 végén még nemzedéki szinten gondolkodott, nem is csekély ambícióval: „Bölni elképzelését magunkévá téve: az ő nemzedékének szerepe: a haladó emberi gondolat maradéktalan megélése. Az Illyésé: a néppel való összeolvadás. A mienk: az emberiség és a nép összehozása” (46).

Mindezt úgy is olvashatjuk, hogy Király arra akart vállalkozni, ami igazából senkinek, vagy csak nagyon kevés embernek sikerült: a népi és az urbánus hagyomány megbékítését, összecsiszolását tartotta kívánatosnak. Más nézőpontból viszont a népiség és a kommunizmus zökkenőmentes egybeillesztésével próbálkozott. Ha mindezt személyekre lebontva akarjuk megjeleníteni, akkor azt mondhatjuk, hogy Király Istvánhoz egyszerre állt nagyon közel Lukács György és Németh László. Ez nem volt feltétlenül hamvába holt kísérlet, hiszen Lukács életútjának bizonyos korszakaiban megértőnek mutatkozott a népiek iránt, elég a *Népi írók a mérlegen* című írására vagy a realizmusról, a kívánatos regénytípusról vallott esztétikai nézeteire gondolnunk. S Németh László kapitalizmuskritikája, a minőségszocializmus eszméje, majd 1956 után a realitás tudomásul vétele, s bizonyos pontig való igazolása kivívta számos kommunista értelmiségi tiszteletét is.

Király víziójának meg nem valósulása számos okkal magyarázható, nem egyet ő maga is feljegyzett közülük. A legfontosabb talán, hogy a magasztos eszmékben való hitnél gyakran mélyebbek az otthonról hozott mentalitásbeli különbségek, a hétköznapok apróságaiiban kiütőkőző, eltérő szokások, észjárás, viselkedés. A mából visszatekintve elvileg Déry Tibor és Váci Mihály is a Kádár-korszak kitüntetett, elismert szerzőjének tűnik, viszont írásait közelebbről vizsgálva fontos különbségeket fedezhetünk fel. Míg Déryben még élete végén is vibrált a gondtalan gyermek- és ifjúkorból, a nagypolgári jólét teremtette könnyed életkezdésből táplálkozó szociális lelkiismeret-furdalás, addig Váciban Király szerint éppen ellenkező érzelmek domináltak: „Miskában erős népi szenvedélyek. Mélyen benne az érzés: a parasztyerek, paraszttelenségek elkallódnak. Csöndes polgári terroruralom a szellemi életben” (79).

Király István nem csupán könyveivel, előadásaival, a cenzor és lektor tevékenységét vegyítő fellépésével kívánta formálni a politikát, hanem az MSZMP ideológiai állásfoglalásait, konkrétan Aczél György tevékenységét is segítette beszéd- és szövegíróként. Bármilyen ellentmondásos volt is ez a szerep, bármennyire sok apró és nagyobb sérelmet, bántalmat tartott számon Király, végsősoron elégedettséggel, sőt néha szinte boldogsággal töltötte el a kiválasztottság tudata. Nem egyszer egészen póre módon mutatkozik meg jellemének gyengébbik oldala: szinte gyerekesen féltékeny a hozzá hasonló szerepet betöltő kollégáira, Pándi Pálra és Szabolcsi Miklóstra, akik egyébiránt legközelebbi barátai is. Ez a jelenség tetten érhető a Kádár-korszak egyik kulcsfontosságú ideológiai dokumentuma kapcsán: „Elkészül a népi írókról szóló tézissor. A szellemi atyja az egésznek én vagyok. Minden gondolat tőlem ered. Az én anyagomat Pándival stilizáltatja át a végén. Pali valóban mást sem tett: stilizált csupán. Aczél neki akarja átjátszani a teljes szerzőséget” (174–175).

Nehéz eldönteni, hogy Király mennyire volt tisztában saját gyengeségeivel, azzal, hogy milyen súlyos etikai vétséget követ például a naplóban nem egy alkalommal leírt direkt cenzúrával (Illyés Gyula vagy Hubay Miklós drámái kapcsán). Ingadozott benne az ideológus és a filológus, sosem vált szét tisztán a két szerep, még legmaradandóbb alkotásaiban, így például nevezetes Ady-monográfiáiban sem. A politikai szempontok szerinti minősítés, válogatás

átjárja Király lényét, következetesen, és nem túl rokonszenvesen. Bár a népiekkel szimpatizál, de közülük is erőteljesen válogat: nem csupán a szélsőjobbra tévedőket veti el, hanem a demokratikus centrumot is: „Keresztury-vita az Akadémián. Bibó Istvántól Bernáth Aurélig mindenki jelen, aki valamiféle Válaszos, Kovács Imrész Magyarorszáért eped. Furcsa, kevert erők szorulnak a mélyben. Rosszul érzem magam, mert meddően győzködök, nem tudok meggyőzővé válni, mikor Keresztury elhangzó morális denunciaciói ellen érvelek” (202).

Ugyanakkor mégsem szabad azzal elintézni Királyt azzal, hogy vaskalapos kommunista lett volna, mivel ha kicsit távolabbról figyelő kortársait, számos találó, pontos figyelést tett. Így például jól érzékeli a hozzá közel álló Czine Mihály fokozatos ellaposodását, szellemi leépülését: „Nyugat-vita a Petőfi Irodalmi Múzeumban. [Czine] Miska tartja a bevezetőt: a saját iskolám veszélyét érzem. – Az üres szólobogást, a tény- és gondolatnélküliséget. S Miska külön veszélye: általánosabb, igazabb szempontoktól elrekeszti a túlfeszített nemzeti szempont” (243–244). Király jól érzett rá a népi-nemzeti ellenzék lassú hanyatlásának, majd csendes elmúlásának egyik legfontosabb okára: a világ összetettségének fel nem ismerésére, a hagyomány megmerevedésével, a mondanivaló kiüresedésével járó veszélyekre. Igaz, a valóság érzékelésének problémája Királynál is számos esetben megmutatkozott, így például 1974 áprilisában, amikor arra biztatta a tétovázó Sánta Ferencet, hogy a népi ellenzék képviselői tárgyaljanak a politikailag megerősödő Gáspár Sándor és Biszku Béla vezette neosztálinista csoporttal. „Munkások csinálják, s elvégre ez a nép” – hangzott Király verdiktje (302).

Másrészről Király nagyon érzékeny volt a különböző nyelvpolitikai üzenetekre, s bár nem szerette, de értette és alkalmazta a posztstrukturalista irodalomtudomány dekódolási követelményét. Így például igen találó, ahogyan a Szauder József temetésén elhangzott gyászbeszédeseket elemzi: „Az »európai« szó – észrevettem, hívószó kezd lenni. Elfelejtődött, hogy az európaiságban van egy nüansznyi hamisság, amennyiben európainak lenni annyi, mint keletellenesnek lenni, kommunizmus- és Szovjetunió-ellenesnek lenni. Ezt az új típusú »európaiságot« nagyon komolyan végig kell gondolni. »Európainak lenni« azt jelenti, hogy racionálisnak lenni, »irracionális-ellenesnek« lenni – ezek pozitív tartalmak. Ám fennáll a veszély, hogy mindezzel visszaélnék. Itt arról kell beszélni, hogy ennek a szónak mindig el kell határolódnia a ráakódott hamis tartalmaktól” (394). S valóban, az európaiság jelszavá válása és tartalmatlan elcséplése az 1989/90-es rendszerváltás követő időszak egyik felettébb sajnálatos következménye lett.

Az alternatívák szüntelen keresése, kissé másképpen fogalmazva a kommunista eszme megújításának esélye hívta fel Király István figyelmét az eurokommunizmusra („Világos, hogy Marchais, Berlinguer és a spanyol főtitkár a közös vonal ellen foglalnak állást, és más úton akarnak haladni, mint a kelet-európai kommunista pártok” [449]), az 1945 utáni nyugati magyar emigrációra („Meg voltak ijedve, de nem voltak valamennyien fasiszták. Itt nagyon szigorúan disztinválunk kell” [592]), vagy a harmadik világbeli országok helyzetére („A forradalom itt még mindig él. Ébren tartja annak gondolatát: Nicaragua, Latin-Amerika, Angola, Etiópia – a harmadik világ” [719]). Ennek a szellemi tapogatózásnak azonban világos határai vannak: kifejezetten idegenkedik a szociáldemokráciától vagy éppen a liberalizmustól.

Érdeemes még felfigyelni Király Istvánnak az MSZMP-t vagy tágabb értelemben a magyar kommunista mozgalmat érintő megjegyzéseire, amelyeket a téma kutatói is feltétlenül

hasznosíthatnak. Bizonyos értelemben a magyar baloldal régi, de tulajdonképpen máig ható problémájára tapintott rá: „A párt álláspontja nem lehet urbánus, de ugyancsak nem lehet népi” (536). Ennél is találóbb és pontosabb az a leírás, amikor 1980-ban röviden jellemzi az MSZMP-n belüli irányzatokat: Aczél György személyéhez köti a mérsékelt reformereket, az ő ellenpólusa a radikális Pozsgay, hozzájuk képest Szigeti József radikálisan balos, míg a mára elfeledett Vajda György későbbi miniszterhelyettes a kommunista technokrata (628). Másképpen fogalmazva: kádári centrumról, népi kommunistákról, ortodox/neosztálinista irányzatról és valamiféle nyugatos/pragmatikus irányba elmozduló csoportról beszélhetünk. Személy szerint Király egyikkel sem tudott maradéktalan azonosulni, valószínűleg nagyon jól érezte volna magát radikális balos értelmiségiként egy nyugodt kutatási feltételeket és anyagi biztonságot kínáló nyugat-európai akadémiai intézetben vagy egyetemi tanszéken. Hiszen azért az egész történet legnagyobb paradoxona az, hogy Király maga sem tud kilépni a rendszer kínálta keretek közül: szilvapálinkával koccint Aczél Györggyel a gondosan előkészített akadémiai tagválasztás után, felelősségre vonja bejárónőjét néhány pamutgombolyag eltűnése miatt, vagy Kubában járva erősen kárhoztatja az ott élőket: „Gothár jut eszembe: elhasználnak, felélnek mindent mint a cigányok a modern lakásokat” (719).

A napló legszórakoztatóbb részei a kommentár műfajába sorolható miniatűr portrék. Király analitikus észjárással megáldott tehetség, alaposan, pontokba szedve elemez minden általa látott filmet, elolvasott könyvet, megrágott folyóiratcikket. Utazásai során keveredik benne a műemlékeket csodáló, a világ szépségét felfedező, a zártságból kiszabaduló tanár és az üres morális eszmefuttatásokra hajlamos, minden visszásságot éles szemmel szóvá tevő ítéző. Nagyon érzékletesen számol be társadalmi eseményekről, így például Nagy László vagy Illyés Gyula temetéséről, találó portrékat rajzol többek között Fekete Gyuláról és Tóth Dezsőről. Kiváló minőségérzékkel fedez fel fiatal tehetségeket, többek között a pályakezdő Hegedüs D. Gézát dicséri, Angyalosi Gergely útját egyengeti, rendszeresen összejár Tandori Dezsővel és megismerkedik Petri Györggyel.

Az 1980-as évek második felében, majd az 1989-es év beköszöntével, immár súlyos betegsége árnyékában Király István egyre pesszimistábbá válik. Az anarchia jeleit véli felfedezni, személyes életének elmúlása egybeesik az általa hitt és igenelt politikai rendszer végóráival is, ez alighanem még nehezebbé tette számára ezt az időszakot. „A kommunista rendszert sem az erőszak, sem a liberalizmus nem tudja megmenteni: mindkét út járhatatlannak látszik. – Mi az egyéni válaszom? Politikai kiutat nem látok, csak a történelemhez való fellebbezés marad” (889).

Végezetül a napló még egy fontos vonulatáról kell szólnom, amely Király István életpályáját értékelve bizonyítja a kezdő tételünket a Kádár-rendszerben újból erőre kapó, erőszakkal elfojtott magyar szellemi tradíció fontosságáról. 1964 decemberében egy Sartre-dráma kapcsán töpreng Király a hit mibenlétéről: „Jobban számba kellene venni a hiteink mögött rejlő árnyakat, mert különben illúzióvá lesz a hit. De az árnyak felmérése nem vezet-e nihilizmushoz vagy cinizmushoz?” (129) A válasz ekkoriban még magabiztos, de a kommunista meggyőződés eszméin idővel mintha repedések kezdenének megjelenni. A régi, a gyermek- és ifjúkori neveltetés és meggyőződés táplálta identitás lassacskán felszínre tör. Először református lelkipásztor édesapja 1970-es temetésekor érintik meg a hajdanán hallott zoltárok („A

múltamból jönnek”), majd néhány hónappal később meglepő képet használ egy kandidátusi védés vitájakor: „Mint elnök vittem a rítust, fegyelmezett papként az üres templomban” (188). Élete utolsó éveiben még erőteljesebben mutatkozik meg otthonról hozott öröksége: zokon veszi, hogy Kosáry Domokos azt „protestáns, nemzeti, erdélyi” hagyományt gúnyolja ki, amelyben nevelkedett, sőt odáig meg, hogy kijelentse: „Egyetlen fajta hazafiságot tartok kötelező érvényűnek, a szabadságharcos hazafiságot” (780). Ennél is sokatmondóbb, amikor már a biztos elmúlás tudatában bizonytalankodik: „Mi az oka, hogy ennyire hiányzik belőlem a halálfélelem? Talán a kálvinista predestináció. Talán a történelmi materializmus adta rendtudat” (822). Megsokasodnak a református hagyományhoz kötődő hasonlatok („hitek hamvazószerdáján”), feltör benne a testtől, rejtetten a bűn forrásától való idegenkedés: „Undorító, hogy fog a biologikum. De – vajon nem én vagyok-e hibás? A keresztyén neveltetés? Nem tudom a testet pogány módon természetesnek érezni” (840). Ezek után nem meglepő, ha a kultúrprotestantizmus fontosságáról győzködi a főgondnoknak felkért, nem hívő Czine Mihályt, majd egyik utolsó feljegyzésében, éppen Németh Lászlóné temetése napján, immár arra jut, hogy „az idealista és materialista világnézet közötti különbséget nem érzem többé kulcskérdésnek. Nem itt húzódik már az elválasztó vonal” (899). Minden jel szerint Király István, aki hosszú-hosszú éveken át kitartóan kereste a biztos hitet és igyekezett a kommunista eszmék győzelmét segíteni, az elmúlás idején a legbiztosabb fogódzót az origónál, az ismerős református-függetlenségi hagyománynál találta meg.

A napló kapcsán fontos röviden méltatni azt a rendkívül gondos és alapos szerkesztői munkát, amelyet a Magvető Könyvkiadó munkatársai végeztek. Számptalan jegyzet, a szövegben feltűnők személyes emlékei könnyítik meg az olvasást, az angolból fordított részek (Király nyelvgyakorlás céljából számos esetben e nyelven írt) éppen olyan élvezetesek, mint az anyanyelvi szövegek. A mű szinte követeli a folytatást, Király tanulmányainak, s tágabb értelemben véve a Kádár-korszak politikai eszmetörténetének újraolvasására és újragondolására csábít.